

Templomok, építészek, közösségek

Timo Hagen: *Gesellschaftliche Ordnungsvorstellungen in der Architektur Siebenbürgens um 1900*. Michael Imhof Verlag, Petersberg, 2021.

Timo Hagen közelmúltban megjelent építészettörténeti monográfiájában a közösségi, etnikai, nyelvi identitás megjelenésének közép-európai történetét igen fontos nézőpontból vizsgálja. Azt mutatja meg, hogy az előző századforduló idején a városi építészetben melyek voltak azok az elemek, amelyek a különböző közösségek esetében identitásképző erővel bírtak. Vizsgálatának tárgyául a jellemzően soknyelvű Közép-Európa kulturálisan diverzív régióját, Erdélyt választotta, azon belül pedig két olyan várost, ahol a nyelvi és kulturális sokszínűség, a különböző etnikai és vallási közösségek sűrű egymás mellett élése a maga természetességében volt jelen: Nagyszeben és Brassó.

Olyan témát választott, amely az identitástörténetek és az építészet kapcsolata szempontjából az utóbbi években egyre nagyobb figyelmet kap, ugyanakkor a jelenség transzkulturális és interetnikus, interkonfeszcionális rétegét már jóval kevésbé vizsgálják.

A monumentális kötet (amely bizonyos mértékig monográfiák sorának is tekinthető) két fő részre tagolódik. Egy építészettelméleti és egy társadalomtörténeti bevezetőre (mely a műnek hozzávetőlegesen a hatodát teszi ki) és részletesen kibontott, mélyfúrásos esettanulmányokra. Az utóbbiakban három épület keletkezéstörténetét, építését és hatását vizsgálja meg közelebbről: a nagyszebeni evangélikus templomét, a brassói neológ zsinagógáét és a nagyszebeni román ortodox bazilikáét. A részletes, társadalmi kontextusba ágyazott építészettörténeti elemzések közé helyenként párhuzamos történeteket (exkuzusokat) illeszt, hogy az adott épület mögé társadalomtörténeti, építészettörténeti hátteret rajzoljon fel. A kötet gondosan szerkesztett struktúrája lehetővé teszi ugyan ezeket a kitérőket, amelyek ugyanakkor több esetben elviszik a fókusz az adott épület keletkezéstörténetéről. Miközben kétségkívül hozzájárulnak ahhoz, hogy plasztikusabb és gazdagabb képet kapjunk arról a miliőről, amelyben ezek a házak felépültek és azokról a közösségekről, amelyek ezeket létrehozták. A szerző a rövidebb zárófejezetben a soknyelvű, multikulturális régió jellegzetességeit tágabb nézőpontból szemlélve kiemeli néhányat a korszak építészettörténetének alapvető kérdései közül, melyek más, a korszakkal foglalkozó építészettörténeti elemzések számára is relevánsak lehetnek. Ily módon legalább részben sikerül a nevezett városok társadalmi vizsgálatán és a kiválasztott épületek górcső alá helyezésén túl rámutatnia a korszak építészetének alapvető problémáira és szemléletbeli jellemzőire.

A kötet egészét jellemzi, hogy az épületek teljességre törekvő bemutatásához és az építészetben az elmúlt századforduló idején bekövetkezett alapvető változások elemzéséhez a szerző

különböző (helyenként dichotómikus) fogalompárokat használ. Ez a metódus, amely a jelenségek és az építészeti, illetve társadalmi változások és viszonyok karakteres bemutatását szolgálja, bizonyos mértékig leegyszerűsíti (kétpólusúvá teszi) a 19. század végén a társadalomban és az építészetben bekövetkezett, önmagukban is igen komplex változásokat.

A könyv tehát Erdély 19. századi építészetével foglalkozik, mert noha konkrét városok és építészeti vállalkozások állnak a vizsgálat fókuszában, épp az elemzések kontextualizáló jellegéből fakadóan azok a legtöbb esetben az egész régió társadalmi és építészeti háttere előtt bomlanak ki. A cím szedése (az erdélyi építészetre vonatkozó sor kiemelésével) a belső címdialon szintén a regionális szemlélet fontosságát hangsúlyozza.

Nézzük meg, mit mond a szerző a három esettanulmányban tárgyalt szakrális épületek: a nagyszebeni evangélikus templom, a brassói neológ zsinagóga és a nagyszebeni román ortodox katedrális kiválasztásának szempontjairól. Valamint arról, mennyiben alkalmasak ezek a szakrális épületek arra, hogy etnikai, nyelvi, nemzetiségi közösségek identitásának tükrözői legyenek. Hagen miközben rámutat arra, hogy általában a különböző etnikai, nyelvi közösségek milyen szerepet játszottak Nagyszeben és Brassó nevezett szakrális épületeinek létrejöttében, érveket sorakoztat fel emellett, hogy miért és mennyiben alkalmas ez a két város az erdélyi multietnikus, transzkonfeszcionális viszonyok bemutatására.

Úgy véli, emellett, hogy a szakrális építkezések a legnagyobb figyelmet és nyilvánosságot kapott városi beruházások voltak, egyben konfeszcionális és nemzeti-etnikai eseményeknek is számítottak. Minthogy azok a vallási közösségek (szász, román, izraelita), amelyek templomépítését vizsgálja, etnikai (és részint nyelvi) tekintetben is alapvetően homogének voltak, egyházuk építése sok esetben nemzeti vonást is kapott. Érvelése csupán ott bicsaklik meg, hogy az elsődlegesen német (később részben magyar) nyelvű izraelita felekezet építkezései esetében etnikai akcentusról csak szoros megkötések mellett beszélhetünk. Meggyőzően érvel emellett, hogy Erdély hagyományosan transznacionális jellege a szakrális építkezések párhuzamos vizsgálatán keresztül mutatható meg a legjobban. Az etnikai, nyelvi közösségek kapcsán kiemeli, hogy a kisebbségek (*Minderheiten*) helyett megfelelőbbnek és a viszonyokat illetően pontosabbnak tartja a nemzetiségek (*Nationalitäten*) fogalmának használatát. A különböző közösségek kapcsán elmondja, hogy miközben az épületek bizonyos értelemben tükrözik a sokszínű és sokrétegű erdélyi társadalmat, nem célja, hogy kidolgozzon és megrajzoljon egyfajta speciális, „erdélyi építészetet”. (Ugyanakkor szól Kós Károlynak a közös építészeti hagyományból táplálkozó erdélyi építészet elgondolásáról

és az első világháború után megváltozott politikai viszonyok közt kidolgozott transzszilvanizmusáról.) A helyszínekről azt írja, hogy Nagyszeben és Brassó mint jelentős erdélyi városok azért tűntek számára alkalmasnak a multietnikus viszonyok építészeti tükröződésének bemutatására, mivel már a 19. század folyamán (sőt előtte is) hagyományosan soknemzetiségű (és ennek megfelelően konfesszionálisan is sokszínű) városok voltak.

Hagen a városokat és Erdélyt topográfiai szempontból vizsgálva nem mulasztja el a Közép-Európa-fogalom lehető pontos körüljárását. Kurrens szakirodalomra¹ támaszkodva érvel amellett, hogy Közép-, illetve Kelet-Közép-Európa fogalmának a német szakirodalomban meghonosodott *Ostmitteleuropa* formájával szemben, amelynek bizonyos mértékű etnonacionális korlátai vannak,² helyesebb a *Zentraleuropa* fogalmával élni, amely pontosabban reflektál a kultúrtörténeti viszonyokra. Véleménye szerint az utóbbi fogalommal a határokon átnyúló nemzetiségi specifikumok és művészeti jelenségek, továbbá a 19. századi Közép-Európára oly mértékben jellemző közös identitás összetevői (lásd Monarchia) jobban leírhatók. A *Zentraleuropa*-fogalom kapcsán a várostörténetre, építészetre, építészeti impulzusok elterjedésére irányuló kutatásaiban behatóan foglalkozik a centrum–periféria elmélettel is. Itt érint olyan, az építészet- és társadalomtörténetben egyaránt jól ismert témákat, mint az időbeliség és a lemaradás gondolata, vagy a Habsburg Monarchián belül lezajlott belső kolonizáció kérdése. Miként arra több helyen utal, a román és a német nemzeti, etnikai identitás nem volt független a keleti, illetve a nyugati kulturális kötődések kifejezésének igényétől.

Mint rámutatott, a centrum–periféria kérdése az építészek, építőmesterek képzése esetén a nyelvi-etnikai identitással is szorosan összekapcsolódott. Nagyszeben és Brassó sokat foglalkoztatott, elismert építészei többnyire Bécsben, majd a 19. század utolsó évtizedétől már inkább német építészeti központokban (Berlinben, Stuttgartban, Karlsruheban, Münchenben) folytatták tanulmányaikat. Ebben a szász nyelvű hallgatók németországi befogadásának történelmi hagyományai is szerepet játszottak. A budapesti Műegyetem a nyelvi korlátok miatt nem szerepelt a két város építészkiépítést választó diákjainak úti céljai között.

Brassó és Nagyszeben városképének 19. századi átalakulása szintén fontos szerepet kap a kötetben. A szerző kiemeli a soknemzetiségű városokban a városi terek közös használatát, az egymást átható térelképzeléseket, amelyeknek különös jelentőséget tulajdonít az egyfelől elkülönülő, másfelől egyre több ponton összeolvadó társadalmak működésének megértése szempontjából.

A templomépitkezéseket kezdeményező és végigkísérő konfesszionális közösségek szerepével és e közösségek működésével és identitásképző szerepével Hagen mind a bevezető elméleti megalapozás szándékával írt oldalakon, mind az esettanulmányokban részletesen foglalkozik. Mint írja, ezekben a közösségekben – a nemzettel mint képzel (absztrakt) közösséggel szemben – a csoporthoz tartozás közvetlenül megélhető élménye meghatározó volt. Ebben az értelemben a közösség tagjai számára a kollektív csoportidentitás éppúgy tapasztalati élményt jelentett, mint a különböző (nyelvi, kulturális) identitások közötti átjárás, a multiidentitások megélése. Az önképfarmálás bemutatása során olyan fontos kérdéseket feszeget, mint hogy ezek a helyi identitásokhoz kötődő struktúrák mennyiben az összetartozás és a másoktól való különbözőség élményét erősítették, és mennyiben járultak hozzá a szélesebb közösségi értékek megéléséhez.

A közösség megélt élményeit és tapasztalatát természetes módon egészítette ki a megkonstruált közös múlt elbeszélése és annak emlékezhelyei, valamint rekvizitumai (a város kiemelt pontjai, épületei).

A kötet meghatározó részét alkotó komplex esettanulmányok jóval többet nyújtanak pusztán épületleírásnál. A szerzőt az építéstörténet mellett az építés folyamatát végigkísérő közösség tevékenysége is foglalkoztatta, a szándéka az volt, hogy az épületeket egyfajta processzus részeként mutassa meg a tervezéstől a megvalósuláson át a recepciótörténetig. Ennek során külön foglalkozott a megrendelővel, a zsűrivel, a nyilvánosság fórumaival és azzal, hogy utóbbiak megválasztásában (lásd a pályázati felhívások megjelentetésének helye) mennyiben éltek a szakmai és etnikai (nyelvi) korlátozásokkal. Mindeddig feldolgozatlan levéltári forrásokból sok esetben sikerült feltárnia a tervezés mellett az építést befolyásoló döntéshozatalokat, miközben kitért az egyes vallási és etnikai közösségek helyi szerepére és a nagyobb régióra vonatkozó történetére is. A részletes és gazdag esettanulmányokban láthatóvá teszi, hogy ezek az identitásformáló szakrális épületek jelenlétükkel hogyan hatottak vissza az azt létrehozó közösségre, mennyiben formálták azt.

A kötet egyértelmű jelentősége és újszerű megállapításai elismerése mellett az alábbiakban egy-két, a tartalmat érintő kisebb megjegyzést kívánok tenni, melyek ugyanakkor a mű egészének erejét nem kisebbítik. A szerző a brassói neológ zsinagóga kapcsán arról ír, hogy a közösség eredetileg Andrea Finkelt kívánta megbízni, ám helyette végül Baumhörn Lipót tervét részesítette előnyben. Arról azonban nem kapunk információt, hogy mi állt e döntés hátterében, pedig a választás közösségformáló hatása elvitathatatlan, különösen,

1 Philipp ТНЕР: Von Ostmitteleuropa nach Zentraleuropa. Kulturgeschichte als Area Studies. In: *Zur Europäizität des östlichen Europa*. Hg. von Stefan Troebst, 2006. (PURL <https://www.europa.>

clio-online.de/essay/id/fdae-1377)

2 Ld. Friedrich NAUMANN: *Mitteleuropa*. Berlin, Georg Raimler, 1915.

hogy a zsinagóga a tágabb régió építészetére is hatással volt. A Baumhorn-féle zsinagóga formai megoldásai kapcsán Hagen Lechner Ödön magyar nemzeti stíluselképzeléséről is ír, melynek során nemcsak Huszka József motívumgyűjtéseire tér ki, hanem a Lechner sejtethetően szintén inspiráló távol-keleti iszlám építészetre is. Úgy vélem azonban, hogy ez utóbbi szál (miként a delhibeli vagy a kairói mecset) bekapcsolása a brassói történetbe némiképp eltéríti az építkezés processzusáról szóló elbeszélés irányát. Szintén a zsinagógaépület, illetve annak a nyugati építészeti tradícióval, közelebről a gótikával való rokonsága kapcsán esik szó a brassói gótikus templomok (nevezetesen a Fekete-templom és a Szent Bertalan-templom) mintaadó szerepéről. Hagen szerint ez a minta a helyi, 19. századi építészetben, konkrétan az Alpár Ignác tervezte neogótikus református templomon keresztül hatott a zsinagóga homlokzattagolására. A zsinagóga homlokzatformálása, különösen kapujának építészeti kialakítása azonban (általánosabb formái miatt) meglátásom szerint csak nehezen köthető az Alpár-féle templom déli homlokzatának kapuépítményéhez.

Az emlékek és ideák teljességét megmutatni kívánó történetész szándék látszik akkor, amikor Hagen a nagyszebeni román ortodox katedrális kapcsán az analógiák között Lechner Ödönnek a kőbányai Szent László-templomhoz készített első, kupolás tervét éppúgy bemutatja, mint az Alpár Ignácnak a millenniumi kiállítás történelmi főcsoportjához készült első, keleties jellegű

ideáját és a lipótvárosi zsinagóga Bálint- és Jámbor-féle terveit. Minthogy a román ortodox egyház nagyszebeni levéltárának anyaga a szerző számára nem volt hozzáférhető, az ortodox templom pályázati terveinek részletes bemutatása esetében fontos forrás az *Építő Ipar* pályázatot ismertető írása, benne az első díjat elnyert Kommer József–Nagy Virgil-páros, továbbá Aigner Sándor, valamint Berczik Gyula terveivel.

Hagen láthatóan magabiztosan mozog anyagában, a többéves kutatómunka eredményei, a levéltárakból, korabeli publikációkból, valamint a kurrens elméleti szakirodalomból összegyűjtött adatok a teljesség igényével kerültek a monumentális méretű kötetbe. Az építészeti és társadalmi folyamatok mindenre kiterjedő bemutatásának szándéka (miként erre korábban utaltunk) helyenként széttartóvá, párhuzamos történetek elbeszélésévé teszi a *magnum opus*t. Mindettől függetlenül a megjelent mű jelentősége vitathatatlan. A korszak és a multietnikus régió építésze alapkutatásra épülve, a társadalmi változások kontextusában került bemutatásra benne, miközben az elméleti következtetéseket a szerző a kortárs szakirodalom tükré előtt bontotta ki. Úgy vélem, hogy megállapításai és megközelítései a későbbi feldolgozások számára is mintaadók maradnak.

Papp Gábor György